

Leszek Patruś

Pierwsze lata trudnej wolności w II Rzeczypospolitej 1918-1921

Wstęp

Po umilknięciu oficjalnych głosów przypominających o setnej rocznicy odzyskania niepodległości warto wrócić do tego tematu i uszczegółwić niektóre wątki. Chciałbym zwrócić uwagę na trzy pierwsze lata II Rzeczypospolitej (1918-1921), zdecydowanie najtrudniejsze w kształtowaniu się nowej rzeczywistości ustrojowej i politycznej Rzeczypospolitej.

Moc odrodzonego państwa

11 listopada 1918 r. Rada Regencyjna przekazała władzę nad wojskiem i naczelne dowództwo Józefowi Piłsudskiemu. Próba utworzenia rządu podjęta przez Ignacego Daszyńskiego nie powiodła się. Sprzeciw partii prawicowych sprawił, że do nominacji nie doszło. Niebawem funkcję prezesa Rady Ministrów objął Jędrzej Moraczewski. Pierwszy premier II Rzeczypospolitej rozpoczął urzędowanie 18 listopada 1918 r. w skrajnie trudnych warunkach konfliktu wewnętrznego¹.

Na podstawie ordynacji wyborczej z 1918 r., w której po raz pierwszy prawo wyborcze przyznano także kobietom, w parlamencie miało zasiąść 526 posłów. Jednak z uwagi na niestabilną sytuację polityczną kraju, który prowadził wojny o utrzymanie granic, nie wszędzie było możliwe przeprowadzenie wyborów. Przeszkody te spowodowały, że w ławach poselskich zasiadło 423 posłów. Na początku obrad parlamentu Józef Piłsudski złożył urząd Naczelnika Państwa. Jednocześnie nie przygotowano projektu aktu, który regulowałby podstawy ustroju państwa do czasu uchwalenia ustawy zasadniczej. W tej sytuacji Sejm Ustawodawczy ponownie powierzył Piłsudskiemu sprawowanie urzędu Naczelnika Państwa do czasu uchwalenia ustawy zasadniczej². 10 lutego 1919 r.

¹ A. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914-1918*, Warszawa 1985, s. 291-292.

² W.T. Kulesza, *Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 lutego 1920 roku o powierzeniu*

rozpoczął obrady jednoizbowy Sejm Ustawodawczy. Pierwsze obrady sejmu w odrodzonej Polsce otworzył Naczelnik Państwa Józef Piłsudski.

Sejm Ustawodawczy, funkcjonujący w latach 1919-1922, zajmuje szczególne miejsce wśród sejmów II Rzeczypospolitej. Jego wyjątkowa rola i znaczenie polegało na tym, że w pierwszych latach niepodległości, w stosunkowo krótkim czasie, miał określić ustrój odrodzonego państwa. W czasie jego kadencji (20 lutego 1919 r.) została uchwalona *Mała konstytucja*, regulująca niektóre aspekty podstaw ustrojowych państwa we wstępnym okresie przemian ustrojowych³.

W dokumencie sejm został określony jako władza suwerenna i ustawodawcza. Naczelnik Państwa był przedstawicielem państwa i najwyższym wykonawcą uchwał Sejmu. Ponadto posiadał kompetencje do powoływania rządu w porozumieniu z sejmem. Każdy akt państwowy Naczelnika Państwa wymagał zgody odpowiedniego ministra. Szerokie uprawnienia posiadał immunitet poselski⁴. Pozycję Sejmu wzmacniało nieokreślenie długości jego kadencji. Zgodnie z jego regulaminem inicjatywa ustawodawcza przysługiwała rządowi i grupie co najmniej 15 posłów. Obowiązywała zasada trzech czytań, co dawało posłom możliwość wypowiedzenia się nie tylko co do całości projektu, lecz również co do jego poszczególnych artykułów⁵. Najważniejszym zadaniem Sejmu Ustawodawczego było przygotowanie konstytucji. W tym celu Sejm powołał Komisję Kodyfikacyjną przygotowującą projekty jednolitego ustawodawstwa w zakresie prawa karnego i cywilnego.

Wstępny okres formowania państwa zakończono z chwilą przeprowadzenia wyborów parlamentarnych (26 stycznia 1919r.) oraz rozpoczęcia obrad Sejmu Ustawodawczego .

Należy także zwrócić uwagę na talenty dyplomatyczne przedstawicieli odradzającego się państwa. Traktat wersalski, podpisany 28 czerwca 1919r., symbolizował formalny powrót Polski na mapę Europy. Polska delegacja była wszechstronnie przygotowana do rozmów decydujących o granicach. Zgromadziła uczonych o międzynarodowej sławie, np. językoznawców, geografów, ekonomistów, filozofów, historyków; grono ekspertów z zakresu ekonomii, którzy przedstawiali i argumentowali polskie stanowisko. Do tego należy dodać

Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa, „Przegląd Sejmowy” 2007, nr 5, s. 30-33.

³ S. Krukowski, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r.*, [w:] *Konstytucje polskie. Studia monograficzne z dziejów polskiego parlamentaryzmu*, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 70-73.

⁴ W.J. Wołpiuk, *Naczelnik Państwa 1918-1922. Proprezydencka forma władzy państwowej*. „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 6, s. 29-30.

⁵ S. Krukowski, *Sejm Ustawodawczy 1919-1922. Uwagi o składzie i działalności*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1986, nr 1, s. 100-102.

ofensywę dyplomatyczną Romana Dmowskiego i obecność polskiej delegacji w najważniejszych stolicach. W ważnym kluczowym momencie konferencji, 29 stycznia 1919 roku Dmowski przedstawił przed Radą Dziesięciu całokształt kwestii polskiej, wygłaszając czterogodzinne przemówienie, równoległe w dwóch językach: angielskim i francuskim, które „imponowało żelazną logiką, znajomością przedmiotu i bogactwem argumentacji [...] Najważniejszym elementem przedstawionych postulatów był oczywiście program terytorialny. Determinująca go wizja Polski jako państwa znaczącego i silnego miała silne oparcie w aspiracjach społeczności polskiej”⁶. Jak powszechnie wiadomo, rokowania te zakończyły się pomyślnie dla Polski, jednak ostateczny kształt terytorialny przyszło wywalczyć w sporach militarnych z sąsiadami.

Pierwszym krokiem do tego celu była organizacja armii. Na podstawie rozkazu Ministra Spraw Wojskowych z dnia 17 listopada 1918 r. rozpoczęto proces formowania wojska polskiego z żołnierzy armii zaborczych, legionistów, ale także rzeszy ochotników, którzy niebawem uczestniczyli w walce o wyznaczenie granic niepodległego państwa i utrzymanie niepodległości. Organizację Ministerstwa Spraw Wojskowych powierzono pułkownikowi Janowi Wroczyńskiemu, który wzorował się na rozwiązaniach brytyjskich i niemieckich. Terytorium kraju podzielono na pięć okręgów generalnych: lubelski, kielecki, krakowski, łódzki i warszawski. Do końca 1920 r. powstały trzy nowe okręgi: lwowski, poznański i pomorski. Zależnie od sytuacji zewnętrznej strukturę organizacyjną wzmocniono poprzez utworzenie tzw. departamentów spełniających funkcje pomocnicze wobec wojska⁷. Trwające lub zbliżające się konflikty zbrojne z sąsiadami przyczyniły się do dynamicznego rozwoju polskiej armii. Powstawały inspektoraty w celu tworzenia planów obrony państwa z uwzględnieniem rodzaju zagrożenia, prowadzenia szkolenia żołnierzy i nadzoru nad gotowością bojową. Przed żołnierzami otworzyła się szansa kariery w wojsku polskim; inni zapracowali na legendę, jak np. pochodzący z Rzeszowa Leopold Lis-Kula (1897-1919).

Walka o granice i terytorialny kształt niepodległego państwa

Otwierając posiedzenie Sejmu Ustawodawczego, Józef Piłsudski powiedział wówczas: „[...] Polska, otoczona zewsząd przez wrogów, musi posiadać armię,

⁶ K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Poznań 2006, s. 330.

⁷ T. Böhm, *Z dziejów naczelných władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1018-1939*, Warszawa 1994, s. 22-26.

która by mogła sprostać swoim ciężkim zadaniom. Macie poprzec i rozwinąć budowę wojska tak, by Ojczyzna zasłonięta piersiami żołnierza, mogła czuć się bezpieczną i przeświadczoną, że honoru jej i praw broni silna i dobrze wyposażona armia⁸”.

Walki o Lwów

Szczególnie niespokojna była wschodnia granica Rzeczypospolitej. Ukraińcy podjęli próbę utworzenia na terenach Galicji Wschodniej własnego państwa. Pierwszą próbą było zajęcie Lwowa w dniu 1 listopada 1918 roku i większych miast byłej Galicji: Przemyśla, Tarnopola, Stanisławowa, gdzie ludność ukraińska stanowiła poważny odsetek mieszkańców, zwłaszcza na terenach wiejskich. Proklamowane wówczas utworzenie Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej zaogniło spór z Polakami, który trwał do lipca 1919 roku. Na niewiele zdały się mediacje podejmowane przez misje alianckie wobec sporu etnicznego. Zasadniczy wpływ na losy wojny polsko-ukraińskiej miało włączenie w działania militarne sformowanej we Francji armii gen. Józefa Hallera, liczącej 70 000 żołnierzy i skierowanie tej siły zbrojnej na front ukraiński. Przewaga w wyszkoleniu wojskowym i wyposażeniu po stronie Polaków spowodowała, że 14 maja ruszyła ofensywa zakończona powodzeniem. Walki trwały także na Wołyniu. W końcu grudnia 1918 roku doszło do starć nad Bugiem, które trwały do lutego 1919 roku i zakończyły się zajęciem Kowla przez wojska polskie i ustąpieniem z tych ziem Ukraińców.

Wojna z Rosją bolszewicką

Operacje wojskowe na przełomie 1918/1919 roku doprowadziły do wstępnego zabezpieczenia granic państwa, jednak największe zagrożenie płynące ze strony Rosji bolszewickiej nie ustało. Po podpisaniu rozejmu z Ukraińcami Piłsudski zdołał przekonać rząd atamana Semona Petlury do zawarcia układu 21 kwietnia 1920 roku, który kilka dni później (24 kwietnia) przekształcono w konwencję wojskową. Owoce porozumienia był udział wojska ukraińskiego wspólnie z Polakami w wojnie z Rosją bolszewicką. Z politycznego punktu widzenia chodziło o utworzenie państwa ukraińskiego stanowiącego bufor między Polską a Rosją bolszewicką i wypchnięcia bolszewików poza strefę wpływów europejskich. Ofensywa polska rozpoczęła się 25 kwietnia 1920 r.

⁸ J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. 5, Warszawa 1937, s. 57.

i przyniosła powodzenie połączonym siłom polsko-ukraińskim; 7 maja sprzymierzeńcy zajęli Kijów. W czasie gdy siły sprzymierzone świętowały zdobycie Kijowa, w Rosji ogłoszono powszechną mobilizację. 10 czerwca gen. Edward Śmigły-Rydz podjął decyzję o opuszczeniu Kijowa, rozpoczynając wielki odwrót nad Wisłę. 4 lipca w stronę Warszawy ruszyła armia dowodzona przez Michała Tuchaczewskiego. Na początku sierpnia Rosjanie zbliżyli się do Warszawy, a miasto przygotowywało się do obrony.

Spór polsko-litewski

Poważnym problemem było ułożenie poprawnych stosunków z Litwą. W tym czasie wśród Polaków dominowało przekonanie, że Litwa powinna wejść w skład odrodzonego państwa polskiego, nawiązując tym samym do przeszłości z czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej. W niewielkim stopniu uwzględniano odmienne poglądy Litwinów, którzy byli zdania, że są w stanie stworzyć samodzielny byt państwowy. Przedmiotem sporu było Wilno, które Litwini uważali za stolicę dawnej Litwy, zaś Polacy za jedno z kluczowych miast odrodzonej Polski z licznymi pamiątkami architektury rezydencjonalnej i sakralnej, a także ośrodek myśli naukowej, wytworzonej w czasie polskiej administracji. W istniejącej sytuacji podjęte w Wilnie rozmowy zostały przerwane już na wstępie z uwagi na zdecydowane stanowisko Litwy, że warunkiem dalszych rozmów jest uznanie przez Polskę niepodległości Litwy z Wilnem jako stolicą kraju⁹. Na przełomie 1918/1919 roku opuszczone przez Niemców Wilno zajęli Polacy, lecz na krótko, bo miasto dostało się pod okupację bolszewicką w czasie pochodu na Warszawę latem 1920 roku. Rosjanie, chcąc zyskać przychyłność Litwinów, przekazali im miasto, zapewniając jednocześnie o swej neutralności. Po ustąpieniu bolszewików w sierpniu 1920 roku Wilno ponownie stało się miejscem sporu polsko-litewskiego. Litwini zapewnili sobie polityczne poparcie mocarstw Ententy, dowodząc przynależności miasta do Litwy. Jednak 7 października nastąpiły wydarzenia, które przesądziły o losie miasta i wcieleniu do granic Polski. Otóż gen. Ludwik Żeligowski, mając nieformalne poparcie Piłsudskiego, pochodzącego przecież z Litwy, zorganizował prowokację ludności polskiej Wilna, która nie zgadzała się z postanowieniami politycznymi Ententy, i wkroczył do miasta, zajmując je. Słabi militarnie Litwini nie byli w stanie przeciwstawić się oddziałom polskim. Wymuszony okolicznościami rozejm podpisano 21 listopada 1920 roku.

⁹ P. Łossowski, *Polska-Litwa. Ostatnie sto lat*, Warszawa 1991, s. 15.

Powstanie wielkopolskie

Nastroje niepodległościowe w Wielkopolsce były wyczuwalne, dlatego z takim entuzjazmem Poznań wykorzystał przyjazd Ignacego Paderewskiego 26 grudnia 1918 roku w drodze z Warszawy do Paryża. Krótkiemu pobytowi Paderewskiego towarzyszyły patriotyczne manifestacje, które przekształciły się w zbrojne powstanie. Powstańcy zajęli Poznań, a w niedługim czasie także kolejne miasta, które Prusacy oddali bez większego oporu, koncentrując siły wojskowe na pograniczach Wielkopolski. Doszło tam do licznych starć sił powstańczych nie tylko z garnizonami pruskimi wzmocnionych posiłkami, ale także wspierającą ich ludnością cywilną pochodzenia niemieckiego. W styczniu 1919 roku nad Odrą i Notecią uformował się front o długości około 400 kilometrów. Pod względem organizacyjnym siły powstańcze przeobrażono w Armię Wielkopolską, którą na etapie tych zmian dowodził mjr Stanisław Taczak, a następnie gen. Józef Dowbór-Muśnicki. W kwietniu 1919 roku Armia Wielkopolska liczyła 60 000 żołnierzy i stanowiła poważną siłę zbrojną. Zaznaczyć należy, że oficjalnie Armia Wielkopolska nie mogła liczyć na militarne wsparcie państwa polskiego, ponieważ obserwatorami tego sporu byli przedstawiciele komisji alianckiej, deklarujący polityczne rozstrzygnięcie kwestii granicznej na konferencji w Paryżu. W końcu lutego 1919 roku zawarto rozejm między stronami sporu, chociaż do lokalnych potyczek dochodziło jeszcze do czerwca tego roku. Wówczas podpisano traktat pokojowy, na mocy którego Polsce przyznano Wielkopolskę. 1 sierpnia 1919 roku Armia Wielkopolska została wcielona w struktury wojska polskiego. Zwieńczeniem procesu pokojowego było wcielenie w styczniu 1920 roku Wielkopolski w granice państwa polskiego.

Konflikt polsko-czeski

Księstwo Cieszyńskie było odrębnym krajem wchodzącym w skład monarchii Habsburgów, zamieszkałym w większości przez Polaków. 18 października 1918 roku na Śląsku Cieszyńskim ludność polska zawiązała Radę Narodową, która 30 października uchwaliła przyłączenie tych ziem do tworzącego się państwa polskiego. Działania te zdynamizowały bieg dalszych wydarzeń. Polacy rozbroili garnizon austriacki na terenie Cieszyna; okazało się to wstępem do podjęcia rozmów polsko-czeskich w sprawie podziału Śląska Cieszyńskiego. 5 listopada obie strony porozumiały się co do tego, że powiat frydecki i część powiatu frysztackiego przyznano Czechom, zaś resztę tej ziemi z Boguminem

i Cieszynem przyznano Polakom. Porozumienie okazało się krótkotrwałe, bo na początku 1919 roku Czesi wypowiedzieli warunki układu i 23 stycznia zaatakowali Bogumin, Frysztat i ważne z punktu widzenia gospodarczego Zagłębie Karwińskie. Czechom ofensywę ułatwiła trudna sytuacja zewnętrzna Polski, broniącej swych granic, więc na tym odcinku wojska czeskie napotkały słaby opór w sile zaledwie kilku batalionów i ludności cywilnej. W tej sytuacji żołnierze polscy wycofali się, oczekując wsparcia, które jednak nie nadeszło. 31 stycznia podpisano zawieszenie broni pomiędzy zwaśnionymi stronami, a już 3 lutego rozejm, na którego treść ogromny wpływ miało stanowisko misji alianckiej dążącej do szybkiego zakończenia sporu, nie rozstrzygając jego istoty. Rozejm był korzystny dla Czechów, którym przyznano Bogumin i Zagłębie Karwińskie oraz część powiatu cieszyńskiego. Wytyczona w lutym 1919 roku linia demarkacyjna dzieląca sporne strony, została uznana w lipcu 1920 roku przez Najwyższą Radę mocarstw koalicji. Konflikt ten w zasadniczy sposób wpłynął na stosunki polsko-czechosłowackie w okresie międzywojennym; znalazły się one w fazie głębokiego kryzysu dyplomatycznego¹⁰.

Spór o Górny Śląsk

Dla polskiej gospodarki kluczowe znaczenie miał Górny Śląsk. W Paryżu delegacja polska zażądała przyłączenia do Rzeczypospolitej południowo-wschodniej części Górnego Śląska, zamieszkaney w większości przez ludność polską. Sporu polsko-niemieckiego nie udało się rozstrzygnąć na forum politycznym, więc zarządzono odwołanie się do plebiscytu i umożliwienie wypowiedzenia się na temat przynależności narodowej mieszkańcom spornych terenów. Zwolennicy pozostania Górnego Śląska i Opolszczyzny w granicach Polski byli w mniejszości, co potwierdziły wyniki plebiscytu. W sierpniu 1919 roku wybuchło I powstanie śląskie, które stłumiono. Rosnące napięcie polityczne spowodowało, że od lutego 1920 roku na Śląsku działała międzynarodowa Komisja Plebiscytowa, jednak władza administracyjna pozostawała w rękach niemieckich. Odnotowano szereg incydentów o charakterze zbrojnym przeciwko ludności polskiej za cichym przyzwoleniem administracji niemieckiej. Atmosferę wrogości między obiema stronami podgrzewały informacje napływające z broniącej się przed bolszewikami Warszawy. 17 sierpnia dotarła pogłoska o zdobyciu Warszawy przez bolszewików, która sprowokowała Niemców do

¹⁰ P. Kołakowski, *Polsko-czeskie walki o Śląsk Cieszyński w styczniu 1919 roku*, „Śląskie Studia Historyczne” 2012, nr 18, s. 196-203.

przeprowadzenia pogromu na ludności polskiej. W odpowiedzi na to Polacy zorganizowali masową demonstrację, która przerodziła się w walki uliczne znane w historii jako II powstanie śląskie, obejmujące zasięgiem znaczną część Górnego Śląska. Kluczową rolę odegrał Wojciech Korfanty, pełniący funkcję polskiego komisarza plebiscytowego. Wymógł on na obserwatorach usunięcie ze spornego terenu policji niemieckiej i zastąpienie jej policją plebiscytową, złożoną z przedstawicieli misji alianckiej. Zmiany te korzystnie wpłynęły na organizację i przebieg akcji plebiscytowej, przeprowadzonej 20 marca 1921 roku. Wynik plebiscytu był ponownie niekorzystny dla sprawy polskiej, ponieważ za przyłączeniem spornych ziem do Polski głosowało 40% uprawnionych, natomiast za pozostaniem w granicach Niemiec 60%, z których blisko 20% to były głosy Niemców mieszkających na stałe poza Śląskiem. Te wątpliwości dodatkowo podniosły atmosferę sporu, gdy okazało się, że w świetle danych plebiscytowych Polsce przydzielono tylko $\frac{1}{4}$ spornego obszaru. Polacy nie zaakceptowali tego wyniku i w niedługim czasie doszło do wybuchu III powstania śląskiego, które rozpoczęło się 3 maja 1921 roku i objęło zasięgiem znaczną część obszaru plebiscytowego. Walki uliczne zamieniły się w regularną wojnę. Walczące strony nieformalnie wspierali ochotnicy z Rzeszy i Polski. Do historii przeszła krwawa bitwa o Górę św. Anny w dniach od 21 do 27 maja 1921 r. Za sprawą przedstawicieli państw alianckich wojnę przerwano 11 czerwca, poddając ten spór rozstrzygnięciu politycznemu. Rada Najwyższa koalicji zatwierdziła nową linię podziału Śląska, korzystniejszą do Polski. Ustalono, że Polska otrzyma blisko $\frac{1}{3}$ obszaru objętego plebiscytem wraz z 40% jego mieszkańców. Ponad $\frac{2}{3}$ Ślązaków, którzy głosowali za przynależnością do Polski, znalazło się w jej granicach. W 1922 roku obszar ten uzyskał status autonomicznego województwa śląskiego.

Polska delegacja na konferencji pokojowej w Paryżu zgłosiła postulat przyłączenia do Polski południowej części Prus Wschodnich, argumentując, że teren ten zamieszkuje ludność mazurska przybyła na te tereny z Mazowsza w XVI wieku i nadal posługuje się dialektem polskim. Wskazywano na to, że Mazurzy i Warmiacy pozostali wierni tradycji przodków, zachowując własny język, wiarę, obyczajowość, które były wyznacznikiem ich tożsamości. W zaistniałej sytuacji władze międzynarodowe zarządziły przeprowadzenie plebiscytu na Mazurach i Warmii w dniu 11 lipca 1920 roku. Zapytano mieszkańców o przynależność państwową do Polski lub Prus Wschodnich. Plebiscyt przyniósł sprawie polskiej całkowite niepowodzenie, bo za przynależnością do Polski głosował niespełna 1% uprawnionych. Tak słaby wynik wyborczy był skut-

kiem wielu czynników, chociażby ówczesnej sytuacji politycznej i zagrożenia bolszewickiego. Mazurzy i Warmiacy nie odczuwali silnego związku z Polską na skutek wielowiekowego oddalenia od macierzy kosztem silnych związków z kulturą i gospodarką niemiecką.

Podsumowanie

Liczne opracowania dotyczące walk o ustalenie granic II Rzeczypospolitej przynoszą także dane dotyczące rozmiaru poświęcenia i złożonej ofiary. W 1934 roku Wojskowe Biuro Historyczne opublikowało opracowanie zawierające informacje na temat 47 055 polskich żołnierzy poległych w obronie kraju w latach 1918-1920 wraz z przynależnością wojskową i posiadanym stopniem oraz datą śmierci¹¹.

Po zakończeniu działań wojennych pamiętano o poległych w obronie granic. We Lwowie na początku grudnia 1918 roku zrodziła się myśl założenia osobnego cmentarza lub kwatery na Łyczakowie w celu upamiętnienia poległych w obronie Lwowa. Zdecydowano się na utworzenie na peryferiach miasta cmentarza Orląt Obrońców Lwowa. Autorem projektu był Rudolf Indruch, wówczas student architektury, ciężko ranny w walkach o Lwów. W środkowej części cmentarza stanął monumentalny pomnik w kształcie łuku tryumfalnego z rzeźbą przedstawiającą rycerza opartego na mieczu oraz z kolumnadą 12 kolumn doryckich, zamkniętych w kształcie półkola. Po bokach bramy wejściowej umieszczono kamienne rzeźby lwów wielkich rozmiarów, trzymających w łapach tarcze z herbem Lwowa i napisem *Lwów Zawsze Wierny – Tobie Polsko*¹². Wzorem Lwowa powstawały cmentarze i pomniki wyrażające wdzięczność żołnierzom za poniesione ofiary.

Leszek Patruś jest oficerem Wojska Polskiego, zajmuje się dziejami wojskowości w okresie II Rzeczypospolitej

¹¹ *Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli na wojnach 1918-1920*, Warszawa 1934, s. V-IX.

¹² S.S. Nicieja, *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786-1986*, Wrocław 1989, s. 29-31.